

Balikukalan baarada

**Karamogow
ni kalanden
jolenw ka
baarakeminen
nafama**

Bamanankan sariyasun

Bamako, san 1997

Balikukalan baarada

Karamogow
ni kalanden
jolehw ka
baarakeminen
nafama

Bamanankan sariyasun

Bamako, san 1997

Balikukalan baarada

Bamako, Mali jamana

Bamanankan sariyasun

Nin gafe in labenna baarada baarakelaw fe,
laje senfe, min kera Bamako, san 1997,
karamogow ni pininikelaw ce

Gafe filiw latilenbaga : Sumana Kane

Gafe labengaba mansin na : Denba Konare

Gafe dilanyofo : Balikukalan baarada gafe
dilanyofo, Bamako.

Bamako, san 1997

Gafe sebenbagaw

- Amidu Kanute
- Aminata Jalo
- Awa Jara
- Ayisata Dunbuya
- Barama sangare
- Bubakari Tabure
- Daramani Tarawele
- Denba Konare
- Fajala Kamisoko
- Jelimagan Jabate
- Jibirili Jakite
- Kajatu Dolo
- Kajatu Kulubali
- Mamadu Kulibali
- Mameri Kante
- Mariyamu Tarawele
- Noga Mama Sangare
- Seku Buware
- Sira Tanbura
- Solomani Kulubali
- Sumana Kane
- Unafaran Kamara
- Yala Jara

Bamanankan Sariyasun

Ɗɛbila

Bamanankan sariyasun ye gafe ye, min dilanna balikukalan baarada fe ka ɲesin karamogow ma, an ka togodaw la ani an ka dugubaw kɔnɔ. O la, mogokelenbaara te, jekabaara de don.

Gafe in togo fe, gafe kura don; nka ni mogo min y'a kɔnɔkow laje, i b'a ye k'a fo ko gafe, kelen min tun b'an bolo ko bamanankan maben, a n'o man jan ɲogon na.

Bamanankan maben bora san 1987. K'a ta o don na fo kana a bila bila, a kera baarakeminen numan ye an'bolo, min ye jɔyɔɲɔba fa kosebe bamanankan kolow sigicogo an'a sebenni sariyaw ɲefoli n'u jensenni na an ka kalansow kɔnɔ.

Bamanankan maben kera sababu ye ka kalanden jolen caman, hali karamogo caman yere, lafaamu kankodɔnniya siratige la.

Nka san 1987 ni sisan ce, furance jan

taamana. Ninini caman kera, laje caman kera nininikelaw ani karamogow yere dama ni jogon ce, minnu nana ni faamuya kuraw ani hakilina kuraw ye ka nesin bamanankan kalancogo n'a sebencogo ma. O siratige la fili caman ani fiye caman nana ye bamanankan maben kono, minnu ye gelayabaw don bamanankan kalanni na kalansow kono. Kabini o yoro la, gafe kura dilanni kera wajibi ye. O gafe in de file nin ye, an ye min wele ko bamanankan sariyasun.

Bamanankan sariyasun ye gafe ye, min be nefoli ke bamanankan mankan kolomaw la (u hake n'u cogoyaw), ani mankan were minnu be soro ni u kafora jogon na (kanrew), ani kumadenw n'u siyaw, ani kumasenw n'u suguyaw.

A be nefoli ke fana dape kuraw bancecogo la ani bamanankan yere sebenni sariyaw.

An y'a nini gafe in ka ke baarakeminen penama ye, min bena ke sababu ye ka faamuyali wara halibi an ka kan kan, n'o ye bamanankan ye.

Sumana Kane

Bamanankan sigini

1. Sigini - sginidenw

Sigini ye taamasiyenjekulu ye, min be ke ka kan mankanw sebon. Taamasiyen kelen o kelen be wele ko sginiden.

Bamanankan sginidenw ye mugan ni wolonwula ye :

a, b, c, d, e, ε, f, g, h, i, j, k, l, m, n, n, η, o, o, p, r, s, t, u, w, y, z.

2. Dafalenw - dafataw

Dafalen ye sginiden ye, min mankan be bo k'a soro mankan were ma fo ka fara a kan.

Bamanankan na dafalenw ye wolonwula ye : a, e, ε, i, o, o, u.

Dafata ye sginiden ye, min mankan te bo k'a soro mankan were ma fo ka fara a kan.

Bamanankan na dafataw ye mugan ye : b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, n, η, p, r, s, t, w, y, z.

Bamanankan na n'i be dafata kalan, tuma

bɛɛ «e» bɛ fɔ ka fara a kan.

Misali : b (e), c (e), h (e), y (e).

Nka «r» kalanta, «e» bɛ fɔ a jɛ ni a ko : (e)
r (e)

Samani

Samani ye mankan foli ye ka a sama.

A Taamasiyen ye dafalen samata sebenni ye sine fila.

Bamanankan na dafalen de bɛ sama.

Misali : baaa, feeɛ, miii, cooo, suuu, kooori

Bamanankan na dafalen bɛɛ bɛ se ka sama ka ke dafalen samanen ye :

a	- aa :	kaara,	baari
o	- oo :	boolo,	cooko
ɔ	- ɔɔ :	koɔlo,	noɔno
e	- ee :	feere,	seere
ɛ	- ɛɛ :	sɛɛɛ,	bɛɛɛ
i	- ii :	kiiti,	niiri
u	- uu :	kuuru,	duuru

Dafalen samanenw file : aa, oo, ɔɔ, ee, ɛɛ, ii, uu

Samani bɛ se ka danfara don dajɛ fila ni jɔɔɔn ɛɛ, kɔɔko siraɔige la.

Misali : sere - seere
fala - faala
bari - baari
bana - baana

Kollosili : Dafata binni dafalen fila ni jagon ce,
dane kono, o be na ni samani ye:

g mana bin : daga daa
wagasi waasi
n mana bin : mana maa (i maa
taa, i ka segin jona)
bamananke bamaanke
r mana bin : koroke koke
l mana bin : walasa waasa

Nunnafoli

Nunnafoli yemankan foli ye nunna. Sebenni
na a taamasiyen ye nunnafolan ye, ni o file nin
ye : «n»

Misali : bolon, sunbala, walanba, npete,
nsimini

Bamanankan na dafalenw be nunnafo,
dafataw be nunnafo.

Nunnadafalenw

Nunnadafalen ye dafalen folen ye nun na.
Bamanankan na dafalen bee be se ka nunnafo.

Misali :

a - an : san, palan, danga
e - en : den, filen, kenken
ε - en : ben, sensen
i - in : dinge, kirin
o - on : bonbon, sogolon
o - un : kono, songo
u - un : duruntu, funfun

Nunnadafataw

Nunnadafata ye dafata folen ye nun na:
Bamanankan na dafata bee te se ka
nunnafo. Minnu be nunnafo, olu file :

b - bb : nbili, nburen

ɛ - ɛɛ : ncangara, ncaggon

g - ng : ngalama, ngasan

f - nfiyena, nfirinfirinin

k - nk : nkoyɔ, nkɛɛɛɛn

s - ns : nsere, nsaban

t - nt : ntilibara, ntenen

p - np : npari, npɔɔɔn

j - nj : njekin

d - nd : ndeyisaani

Kolɔsili :

1) m, n, ɲ, ŋ, fana ye nunnadafataw ye, u
nunnafolen koro don, nka seɓenni na, u te
nunnafolan ta

2) h, l, r, w, y, te nunnafo.

Kanɛ - daɛ - kumasen - Kumaden

1. Kanɛ

Kanɛ ye mankan ye, min be fo kan bo ko kelen;

Misali : wu, ye, an, ban, e, taa

Bamanankan kanɛ be dilan ni dafata ni dafalen
ye, dafalen in be se ka ke nunnafolen walima
samanen ye. Nka a be se ka dilan fana ni
dafalen kelen ye.

2. Daɛ

Daɛ ye kanɛ kelen walima kanɛkulu ye,
koro be min na, ni a bee be seɓen kelen ye.

Misali : Jamana, kalanso, ji, Kita, an, u, Mali,
furumuso.

3. Kumasen

Kumasen ye daɛw sigi-sigilen ye ɲogon ko ka

hakilina dafalen do bange. Sebenni na kumassen
be damine ni siginiden kunba ye, ka laban ni
tomi ye.

Misali :

Joli te keneya nen kan.

Jon be falo ni bese ta ka faso lahine ?

Kuran nana !

Bo ni den ye tasuma koro !

4. Kumaden

Kumadenw ye dajɛ walima kumassen
fanw ye, koro ni / walima jɛci be minnu na.

Misali :

Denmarayoro : den - mara - yoro (kumaden
3)

Tuubiden : tuubi - den (kumaden 2)

Nson minena kunun . nson, minena, kunun
(kumaden 3)

Kumaden ye suguya fila ye:

dajɛkumaden ani kumassenkumaden.

Dajɛ fan minnu ni koro walima jɛci be u la,
o fan kelen o kelen be wele ko dajɛkumaden.

Misali : filelikelan : file - li - ke - lan (kumaden
4)

lakolidensomogoton : lakoli - den - so - mogot
ton (kumaden 5)

Kumassen fan minnu ni koro walima jɛci be
u la, o fan kelen o kelen be wele ko
kumassenkumaden.

Misali :

Jamana te jo musalaha kan : jamana, te,
o, musalaha, kan (kumaden 5)

An ka taa nogon fe so! : an, ka, taa, nogon,
o, so (kumaden 6)

Kanhake

Kan yelenni ni a jiginni kannew la, daga foto, o de ye kanhake ye. Sebenni na a taamasiyenw file : (\) ni kan be jigin, (/) ni kan be yelen ; misali : san , bala, kulukutu, piripiri kanhakeba fila be bamanankan na : kanhake mayelennen ani kanhake majiginnen.

1. Kanhake mayelennen : (/)

bá, balá, wóró, kólokólo, sá

2. Kanhake majiginnen : (\)

bà, balà, wòrò, kòlòkòlò, sà

Kanhake fila ninnu bee be se ka soro nogon fe daga kelen kono : yuruguyurugu, dugumogo

Kolosili : Sebenni na kanhake taamasiyen te sigi, a be sigi nonabila gansan «a» de kunna, min be caya jira : a' : aw

Misali : a' be min ? a be min ?

Denni

Denni ye dafalen nmadogoli ye kuma senfe. Sebenni na a taamasiyen ye dennan ye, ni o file : (')

Misali : Mogo b'i to toli la ka saniya.
Salimata y'a ka yorow furan.

Ni daga fila be nogon ko, folo be laban ni dafalen ye, filanan be damine ni dafalen ye, daga folo dafalen laban be se ka den ka dennan, sigi o no na.

Misali : A bangebaw nenafin ye a mine.
a bangebaw nenafin y'a mine.

Bee be i yere ye.

bee b'i yere ye.

Kana a to a ka i dan de !

kan'a to a k'i dan de !

Bamanankan sebenni benkanw

Mali jamana fan bæ fe, bamanankan bæ fo.
Bamanankan sinsinnen bæ an ka mara ninnu
kono : Kayi, Segu, Sikaso ani Kulukoro.

Kan bæ b'a foyoro sawura de ta. Kanw bæ
tali ke ngon na. O siratige la, dape kelen bæ se
ka fo focogo caman na. Nka sebenni na, kelen
doron de bæ ta.

Misali : focogo caman : Kile, file, tile, kle,
fle, tle, tele, tere, tilo, xle...

sebencogo kelen : tile

focogo caman : tpe, tyen, tije, toja,
kpa, tiyen, cen, can...

sebencogo kelen : tije

Benkanw

1. Ni danfara donna focogo la dape fila ni
ngon ce k'a sabu ke «g» ni «k» ye, dafalen fila
ni ngon ce, «g» bæ min na, o de bæ seben.

Misali : jage (jake)

togo - (toko)

2. Ni danfara donna focogo la dape fila ni
ngon ce k'a sabu ke «t» ye dape damine na,
«t» bæ min na, o de bæ seben ;

Misali :

tulo - (kulo)

tulu - (kulu)

3. Dafata fila te seben ka tugu ngon na
dape kelen kono;

Misali :

bulon - (blon)

fila - (fla)

tila - (tla)

4. Ni danfara donna focogo la, dape fila ni
ngon ce k'a sabu ke «np», «nc», «ns», «nk»,
«nt» ani «nb», «nj», «nz», «ng», «nd» ye, min
bæ fo ni «np» wali «nc», «ns», «nt», «nk» ye, o
de bæ seben ;

Misali :

be seben

te seben

np : npogi

nb : nbogi

npalan

nbalan

nk : nkoson

ng : ngoson

nkalon

ngalon

nc : ncogon

nj : njogon

nt : ntura

nd : ndura

ns : nsira

nz : nzira

5. Ni danfara donna dajɛ fɔcogo la k'a sabu ke nunnafoli ye, nunnafoli be fɔcogo min na, o de be seben ;

Misali :

den : den duuru be an fa bolo.

sen : tabali binna k'a sen kari.

sin : ji fosi te jɛnɛba sin na, a jara.

nɛn : cɛnin in nɛn ka di kojugu.

kan : N'i kan man di, kana i bila donkilida la.

kun : kun te di a tigi ko.

6. danfara mana don dajɛ fɔcogo la k'a sabu ke «bw ni «gw» ani «b» ni «g» ye, «b» walima «g» be min na, o de be seben.

be seben

te seben

gaala

gwaala

bɔrɛ

bwɔrɛ, bwɛrɛ

ga

gwa

7. Ni danfara donna dajɛ fila ni jogon ce k'a sabu ke «ng» ni «ŋ» ye dafalen fila ni jogon ce, «ng» be min na, o de be seben.

Misali :

be seben

te seben

Fanga

faŋa

dingɛ

diŋɛ

Togo

Togo ye dape ye, min be fen do kofa. O fen be se ka ke nimafen walima nintanfen ye.

Misali : mogo, kono, ji, Mali, jiri, Setu

Togo ye sugu fila ye : forobatogo ani togoje.

1. Forobatogo : O ye togo ye, min be fenkulu do kofa ;

Misali : mogo, kono, bagan, dugu, fura, suman

2. Togoje : O ye togo ye min be fen kelen-jira fenkulu do cela.

Misali : Bamako, Solomani, Kibaru, Faransi
Togoje sebenni be damine ni signiden kunba ye.

Nonabila

Nonabila ye dape ye, min be bila togo na na.

Misali : Madu ye kalanden numan ye. A be kalan ke kosebe.

An ka dugu sow ka ni, u jolen be ni siman ye.

N ka sira te mogo la, o te kuma ye ko mogo b'o fa.

i yere ka nafola, i y'o tije, i den ta,
i tilala k'o fana don o da kelen fe.

Fanta, ni i taara, i ka na jona de!

Nonabila ye suguya filaye : nonabila gansan ani nonabila sinsinnen.

	Nonabila gansanw	Nonabila sinsinnenw
kelenya	n	ne
	i	e
	a (o)	ale
caya	an	anw
	a'	aw
	u	olu

Mankutulan

Mankutulan ye danye ye, min be togo cogoya jira.

Misali : Kuma duman ni naniya lankolon nafa si te faso jama kan.

Baara ka di, nk'a ka gelen.

Mogo jigintan man kene tuma si.

Balikukalanso kura do jora dugukono ninan.

Ce jolen in wele ka na !

Mankutulan ye suguya fila : mankutulan kerengerennen ani kamankutulan.

Mankutulan kerengerennen ye mankutulan ye, min be mankutuli ke k'a soro fen («ka» walima «man») ma don a ni mankututa ce.

Misali : Balo puman de be den nafa.

Madi ye ce tegaduman ye .

Kamankutulan ye mankutulan ye, min te se ka mankutuli ke k'a soro i ma «ka» walima «man» fo.

Misali : N ka dogo, nka n te ncoyin.

Kuma man di , kumabaliya man di.

Cekero ba in ka farin a muso ma.

Nkalontige man ni, horon danbe te.

Kalɔsili «ka» ni «mah» ye mankutudemenanw ye.

Jiralan

Jiralan ye dape ye, min be jirali ke .

Misali : Nin baara ka gelen.

Muso in t'afurumuso ye.

Nin ko in te ~~diya~~.

A ye ce min neni kunun, o ce kera a fa-
terike ye.

Denmisewa ye o san jan monniba min ke,
i k'a don u bee y'a bana da.

Janto : Nonabila «o» ani jiralan «o» te kelen ye.
A' ye nin misaliw sanga :

Baro min bora an ye sura Jelike fe, o jigon
ma deli ka d'a fe. (Nonabila)

Baro min bora an ye sura Jelike fe, o baro
jigon ma deli ka d'a fe (jiralan)

Hakelan

Hakelan ye dape ye, min be hake jira.

Misali : Saga fila be Madu bolo.

Mogo caman ma na bi jigon ye la.

Nin banfula ye drome keme fila ye.

Hakelan ye suguya fila : hakelan dadonnen
ani hakelan dadonbali

Hakelan dadonnenw file : kelen, fu, muga,
muga ni saba, keme. . .

Hakelan dadonnen dow be jirali jira : folo,
filanan, ~~sabanan~~, ~~mugannikelennan~~,
kemenibiduurunan.

Hakelan dadonbaliw file: caman, damado,
do, donin, fitinin, bee...

Wale n'a demenanw

Wale ye dajɛ ye min bɛ waleyali jira.

Misali : Muso taara sugu la.
Misi fila ye wɛɛ fara.
Kalan ma ban folo.
Sanji nana ka fan bɛɛ labo.

Wale min, n'a ketuma ma jira, o bɛ wele ko waleganan.

Bamanankan na, waleganan ni walelan «ka» bɛ taa jɔgɔn fɛ.

Misali : Ka wuli, ka segin, ka dumuni ke, ka gese da, ka i sigi,
ka i da.

Waleyali : waleyali ye wale ketuma jirali ye kumasen kɔnɔ ;

Misali : Kalanden bɛ gafe kalan.
Kalanden ye gafe kalan.
Kalanden bɛna gafe kalan.
Kalanden bɔra ka gafe kalan.
Kalanden tun bɛ gafe kalan.

Gafe kalanna kalanden fɛ.
Kalanden tilalá gafe kalanni na.

Bamanankan na waleyali bɛ ke ni kumaden suguya fila ye : kumaskumadenw, i n'a fo «bɛ», «ye», «bɛna», «tun bɛ», ani dajɛkumadenw, i n'a fo -ra, -la, -na (sanfɛ misaliw lajɛ).

Kumaskumaden minnu bɛ taama wale nofɛ k'a ketuma jira, olu bɛ wele ko waledɛmenanw. sanfɛ misaliw kɔnɔ, «bɛ», «ye», «bɛna», «tun bɛ» ye waledɛmenanw ye, u bɛ wale ketuma jira, n'o ye «kalan» ye.

Waledɛmenanw bɛ se ka ke kulu saba ye:

- minnu b'a jira ko wale bɛ senna ;
- minnu b'a jira ko wale bɛna ke,
- minnu b'a jira ko wale temena

Minnu b'a jira ko wale bɛ senna, olu ye :

sonsira	bansira
bɛ bɛ ka	te te ka

Misali : Karamogonikalandenwfile:karamogo
be kuma, kalandenw b'a lamɛn.

Madu, e te yeɛ, i te kuma, mun b'i la ?

Waledɛmanan minnu b'a jira ko wale bɛna kɛ :
 olu ye :

sɔnsira	bansira
bɛna mana na	tɛna - -

Misali : A' y'a' tulomajo kosebɛ : n bɛna kisi
 min fɔ aw ye, a kana bɔ aw kɔnɔ dɛ.

An tɛna baara kɛ bi, sabu bi y'an ka seli ye.

Samiyɛ mana se, danni bɛ kɛ.

Ɔɔgɔnye na se, bɛɛ kɔnɔta na dɔn !

Waledɛmanan minnu bɛ waati tɛmɛnen jira :
 Olu ye :

sɔnsira	bansira
ye tun ye tun bɛ tun bɛ ka tun bɛna tun mana tun na	ma tun ma tun tɛ tun tɛ ka tun tɛna - -

Misali : An ye baara kɛ bi kosebɛ.

Dugutigi ma yan sɔrɔ nk'a ka lasigiden bɛ
 yan.

Cɛ in tun be a muso ladiya seli o seli.

Ne tun te a dɔn nin bɛɛ b'a la koyi !

N'an tun m'a deli, a tun tɛna a to yen.

Nenɛ tun mana bɔ tuma o tuma, a tun te
 taa baarayɔrɔ la.

Kɔlɔsili : i n'a fɔ sanfɛ misaliw b'a jira cogo min

na, «tun» ni waledemenan bee be se ka taa jagon fe ka waati temenen jira.

Walesugaw : Wale ye suguya fila ye :

Wale dafata ani wale dafalen.

Wale dafata ye wale ye, dafa be min na dapekulu walima kumasan kono.

Misali : ka sebenni, ka dankili da,
ka dunun fi, ka ba tige

«ke», «da», «fo», «tun» ye wale dafataw ye, u dafalanw (walimada) ye «sebenni», «dankili», «dunun» ani «ba» ye minnu kelen kelen bee ye togo ye. Bamananki dafa be sigi walelan ni wale ni jagon ce.

Wale dafalen ye wale ye, dafa te min na dapekulu walima kumasan kono ;

Misali : ka boli, ka segin, ka karota «boli», «siran», «segin» ani «karota» ye wale dafalenw ye, fen te minni walelan ce.

Kolosi : Wale dafataw be se ka ke wale dafata ye ;

Misali : ka boli - ka negeso boli
ka kepe - ka mogow kepe
ka malo - ka jugu malo

Dafa :

Dapekulu walima kumasan kono wale be boli dape min kan, o dape de be wale ko dafa. A ka c'a la ale ye togo walima nonabila ye.

Misali : 1. Muso be kini tobi.
2. An ye dunanw bisimila soro.
3. N terike bonyana, n filila a ma.
4. Sanni i ka siran mogo ne, siran Ala ne.

Dafa ye suguya fila ye : nedafa ani kodafa

Misali : Npiye be a ka foro sen.
Bagenna ye jiribolo tige.

(« foro » ni «jiribolo» ye nedafaw ye.)

An ka hine lujuratow la.
Sedu filila sira ma.
«lujuratow» ni «sira» ye kodafaw ye.

Kabila

Kabila ye dape ye, min be bila togo walima nonabila kofe k'a sementiya ;

Misali : Tonsigi be ke ga korɔ.
A be taa foro la.
Bee be baara ke i yere ye.

Kabila dow file : kono, kan, fe, la (na), ye, ma, ce, ko, ne, bolo, kun, da, bala, kama, bara, nefɛ, kofɛ, sanfe, duguma.

Sementiyalan

Sementiyalan ye dape ye min be sementiyali ke ;

Misali : Muso ye fini ko k'a je pasipasi
An keɓena ce in na co.
Sali ye mangoro mugan-mugan da.
Baara ma ke kunun .

Sementiyalan ye kuluba fila ye :
dapeseementiyalan ani kumasensementiyalan.

Dapeseementiyalan ye sementiyalan ye min be dape do (wale walima mankutulan) sementiya.

Misali : Umu ka fini farala fuwan.
Nson bolila biribiri.
Fini jɛlen pasi .
San finnen kirikiri .

Kumasensementiyalan ye sementiyalan ye min be kumase sementiya. O la, a be wale keyoro walima a kewaati jira ;

Misali : San nana kunun fo ka folonw fa.
San finna sogoma ka dibi don.
Kalan be ke yan.

Janto : Kana kobila ni sementiyalan don jagon na. A' ye nin misaliw sanga :

Kojodenw taara ne (ne = sementiyalan)
Kojodenw taara an ne (ne = kobila)

Na i jo kerefe ! (kerefe = sementiyalan)
Na i jo an kerefe ! (kerefe = kobila)

Tugulan

Tugulan ye dape ye min be dapew walima kumassenbolow tugu jagon na.

Misali : Karamogo ni kalandenw be kalan na.
Cemoko ni a muso ni a denw ani
baarakelaw be sena na foro kono.

Madu taara ka na.
Mukutari walima Dulayi be taa saga
feere.

An be wuli joona walasa tile kana gan
an na.

Kalan ka di, barisa a be hakili dayele.
Den kasira ko kongo b'a la.

Tugulan ye suguya fila ye : kafolan ani
kalansolan.

Kafolan be dape fila walima damado kafo
jagon na. Kafolan daw file : ni, ani, walima,...

Kalansolan be kumassenbolo fila walima
damado dulon jagon na hakilina siratige la.

Misali : Baara tɛ daminɛ, bawo nɛmɔgo ma na.

Ni jama benna, ko tɔ bɛɛ bɛ nɔgoya.

Sanni mɔgo bɛ jigin i binyoro la, jigin i talonyoro la.

Kalansolan dɔw file : Ni, bawo, barisa, munna, sabula, ka d'a kan, katuguni, walasa, ko, sanni, yanni, kabini.....

Sinsinnan

Sinsinnan ye dajɛ ye min bɛ sinsinni kɛ.

Misali : E de ye baara tɛɛ.

Dugutigi yerɛ tun bɛ nɛnajakɛnɛ kan.

Nin tigitigi y'i ka wari ta. .

Sinsinnan dɔw file : de, yerɛ, jaati, tigitigi, hali,.....

Danfaralan

Danfaralan ye dajɛ ye min bɛ danfarali kɛ

Misali : Cɛ da nana bi ka bɔ Kucala.
Den kelen bɛ Setu denw na, o tulo ka
gelen.

Tigiyalan

Tigiyalan ye dajɛ ye min bɛ tigiya jira.

Misali : Jenɛba ka daga cira.
Cɛ ka saga ye juru tige.
An ka jamana bɛ ka yiriwa.

Kolɔsili : Bamanankan na tigiya bɛ se fana ka
jira ni tigiyalan «ka» tɛ. O tigiya suguya bɛ wele
ko tigiya berɛberɛ.

Misali : Fanta den nana.
Madu muso bɔra.
Jiri bolo karila wawu.

Nin misaliw kono «ka» tɛ, bila fɛn n'a tigi cɛ.

Ɓagalan

Ɓagalan ye dape ye min be nison jira.

ali : woyi, bama be n ko !
ayi, dugumene ye n kin !
ayi, e ta y'a dan ye !

Ɓagalan dow file : ayi, ayi, woyi, waayi,
patisakana, esikayi, maanu, kutubuye. . .

Ɓininkalan

Ɓininkalan ye dape ye, min be ke ka jininkali
ke.

Misali : Mun fora e ye kunun ?
A' be taa min ?
Munna bee sigilen be k'i masuma ?

Ɓininkalan dow file : wa, min, jumen, joli,
munna, mun, jon , yala, di, kori, tari, koni.

Noronna

Noronna ye kumaden ye min be noro dape na k'a koro jidi.

Misali : mogoya, tumutuka, lawuli, janmanjan, filanan

- ya, - ka, la-, -man-, -nan ye noronnaw ye.
Noronna ye suguya saba ye : nenoro, cenoro, konoro.

a- nenoro : O ye noronna ye min be noro dape na, a nefe. Bamanankan na nenoro ye saba ye :

la - : labo , lakuma, lanegen, lateme

ma - : madon, makono, mademe, majigin, magen

so - : sobo , sodon , sogere

b- Cenoro : O ye noronna ye min be dape fila kala ngon na kelen ye k'a fo diya.

Misali : haminanko, jorenanko, jurumantigi, nengo, kononanje, cemance, janmanjan.

Cenoro ye fila ye :

- man - : janmanjan, cemance

- n - : bugurinje, filankafo, kunnandi

c- Konoro : O ye noronna ye min be noro dape na, a kofe. Konorow ka ca. Dow file :

- la / - na : Cikela , filelikela, pagenna, jurukanina

kulubalila, kongna

filala, naanina

negela, kunna,

- lan / - nan : filelikelan, mununan

- ya : mogoya, beseya, horonya, bonya

- ma : tuluma, jima

- man : goman, finman, keneman

- to : fiyeto, miyeto

- lama / - nama : celama, bogolama,
mananama

- ka : Bamakaka, kanadaka, katika

- ntan : kogontan, kunntan

- nci : janfanci, werewerenci

- ba : mogoba, duguba

- nin : waranin, sugunin

- baga / - baa : kebaga (kebaa), taabaga
(taabaa)

- li / ni : marali , seginni

- ta : dunta, keta

- bali : fojali, wulibali

- to : Dunun foto farala.

Ce nato binna.

- len /- nen : jiri tigelen, a binna.

To mōnen , an y'a dun.

- ra/- la/ - na : Tondenw sera sura
Donsow seginna joona.
Misiri welela joona bi.

Kolɔsiliw :

1) - to, - len (nen) - ra (-la, - na) ye konɔrow
ye minnu be wale ketuma jira. O la, u be wele
ko walekonɔrow.

2) Ni nunnafo walima siginiden «l» walima
«r» be dajɛ kanɛ laban na, o be se ka ke
sababu ye ka yelema don walekonɔro cogoya
la :

- Ni siginiden nunnafolen be dajɛ kanɛ
laban na, «ra» te fo, «na» de be fo :

Ka segin : a seginna ,

Ka kuma : a kumana

- Ni «l» walima «r» be dajɛ kanɛ laban na,
«-ra» te fo, «-la» de be fo :

ka wuli - a wulila

ka kari - a kariɛ

- A tow la, «ra» be fo :

ka taa - a taara

ka dege - a degera

3) - w (-lu, - nu) fana ye kancro do ye, a be
caya jira ;

Misali : cew, minnu, ninnu, olu

Bonna

Ni naronna farala dape kan, dape kura min
be sara, o de ye bonna ye.

Misali : Ce + ba Ceba
 dape naronna bonna

wara + nin waranin
dape naronna bonna

la + wuli lawuli
naronna dape bonna

ma + mine mamine
naronna dape bonna

mamine + ni mamineni
dape (= bonna) naronna bonna

Danɛ dorogolen

Danɛ dorogolen ye danɛ fila walima damado kafolen ye jigon na ka danɛ kura bange;

Misali : wara + bilɛ	warabilɛ
kan + fila + fo	kanfilafɔ
basa + kan + koro + tige	basakankorɔtigiɛ
tɛgɛ + duman	tɛgɛduman

Dorogolenw be se ka ke kuluba saba ye :

- pereperelatigeli be ke minnu kono ;

- minnu bora danɛkuluw la ;

- minnu bora kumasenw na

Pereperelatigeli be ke dorogolen minnu kono

nɛgɛso (nɛgɛ- be «so» pereperelatigɛ)
tigadɛgɛ (tiga- be «dɛgɛ» pereperelatigɛ)

falimuso (muso be «fali» pereperelatigɛ)
kalanso, jatedenso (kalan ni jateden be «so» pereperelatigɛ)

Nin dorogolen suguw la, tuma beɛ danɛ do be kunnafoni di to kelen kan k'o faranfasiya. O de ye pereperelatigeli ye.

Dorogolen minnu bora danɛkuluw la :

galadon	(ka gala don)
taakasegin	(ka taa ka segin)
pankapuruti	(ka i pan ka i pufuti)
nɔronna	(ka nɔro a la)
siginfɛ	(ka sigi a fɛ)
alamadi	(ka di ala ma)
dalasigi	(ka sigi da la)
kasoladon	(ka don kaso la)
herɛmakono	(ka herɛ makono)

Dorogolen minnu bora kumasenw na:

N - ta - be - n - kono	(N ta be n kono.)
koro - tɛ - maa-sigi	(koro tɛ maa sigi.)
a - ye - fali-bɛn	(A' ye fali bɛn !)
dugutigi-y'an-wele	(Dugutigi y'an wele.)

Kumasen Siyaw

Seginnkanni : kumasen ye mun ye ? A be don cogo di sebenni na?

Kumasen ye siya naani ye : fokumasen, nininkalikumasen, nagalikumasen, diyagoyalikumasen.

fokumasen O ye kumasen ye, fen do (kibaruya, lahalaya...) be fo min kono.

Misali : Kono dogodara k'a bila kalo kura tile tan ni duuru la.

Samiye nena ninan.
Madu denke ye ce farin ye.
An b'an ka jamana fe.

Nininkalikumasen O ye kumasen ye, nininkali be ke min kono.

Misali : Mun kera suru, anw taalen ko ?
Donso sera ka sogo in faga wa ?
Kuma jumen b'i fe ka fo n ye ?
Nin dugu in togo ye di ?

Nagalikumasen O ye kumasen ye nisonjira (kabali, nisondiya, nisongoya, nimisa, mone... be jira min kono.

Misali : Nson minena koyi !
Baara kera dere !
Sanu file !
A' n'a faa de!

Diyagoyalikumasen O ye kumasen ye wale do keli be diyagoya, wajibiya, yamaruya min kono.

Misali : A' ye bo n ka da tugu !
Bee ka «b» seben sine duuru sebensiraw kono.
A to ten, a ka pi !
kuma !

Jolanw

Jolanw file :

Tomi ni be ke fokumassen laban na. A taamasiyen file (.)

Misali : Dipe te so ye.

Nkōri : A ka c'a la ale be ye fokumassen de kono. A taamasiyen ye nin ye : (,). N'i ser'a ma, i b'i jo doonin, nka i t'i kan jigin.

Misali : N'i be na sihi, i ka na ni n ka gafe ye.

Bee be yan bi, ce ni muso, denmisen ni maakoro.

Tomi ni Nkōri : be fokumassen kono. A b'a jira ko hakilina ma foori. A taamasiyen file : (;). N'i ser'a ma, kan be jigin, nka jeli kuntaala te meen i ko tomi ta.

Misali : Baara bee kera sa; dabali kōni tigera cogo bee la; nka halisa nogyā ma ke de!

Tomi fila : be ke ka jēfoli ke, ka kuma folēn

do walawala. A taamasiyen file : (:)

Misali: Duguga bee maa be yan : Turelakaw be yan, kōhenakaw be yan, kumanakaw be yan.

Sugu ma jo bi : bi ye faamakunben ye.

Ɔngalitomi: be ye ngalikumassen ni diyagoyalikumassen laban na. A taamasiyen file : (!)

Misali : A y'a bin koyi !
I nana tugun !

Ɔninkalitomi : be ke nlinkalikumassen laban na. A taamasiyen file : (?)

Misali : i nana tugun ?
Aw sera su waati jumen ?
Munna i be den bugu ?

Koṅṅokow

Ḥebila	1
Bamanankan sigini	3
Samani	5
Nunnafoli	7
Kanɛ-danɛ-kumasen-kumaden	9
Kanhake	12
Denni	13
Bamanankan sebenni benkanw	14
Fagɔnankɛ	18
Nonabila	19
Mankutulah	20
Jiralan	22
Hakelan	23
Wale n'a demenanw	24
Kɔbila	30
Sementiyalan	31
Tugulan	33
Sinsinnan	35
Danfaralan	36
Tigiyalan	37
Ḥagalan	38
Ḥininkalan	39
Noronna	40
Bonna	45
Danɛ dorogblen	46
Kumasen siyaw	48
Jɔlanw	50